

ARAP HARFLERİ VE OSMANLI TÜRKÇESİ*

Ahmet KARADOĞAN

Eldeki verilere göre Türkçenin Arap alfabesiyle yazımı 11. yüzyılda başlamıştır. Arapça olarak kaleme alınan ve 1073 tarihinde tamamlanan *Divânü Lugâti't-Türk*, içerisinde epeyi Türkçe cümle ve kelime barındırmaktadır. Karahanlı Dönemi'nde yazılmış olan bu eserdeki Türkçe kelime ve cümleler, tarihinden emin olunan ve Arap harfleriyle yazılmış olan ilk metinler olarak kabul edilebilir. Anadolu sahasında Arap harfleriyle yazılmış olan ilk Türkçe eserin hangisi olduğu veya Arap harfli ilk Türkçe eserin hangi tarihte yazıldığı meselesi epeyi tartışmalıdır fakat genel kanaat Anadolu'da Türkçenin Arap harfleriyle yazımına 13. yüzyılın sonlarında başladığı yönündedir.¹

Türkiye'de alfabe devriminden itibaren Osmanlı Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi üzerinden Arap alfabesi; anlayan anlamayan, bilen bilmeyen, iyi niyetli, kötü niyetli birçok kişi tarafından tartışılmaktadır. Son dönemlerde, liselerdeki Osmanlı Türkçesi dersi dolayısıyla tartışma tekrar alevlendi. Osmanlı Türkçesi ve Arap alfabesi üzerine söz söyleyenler arasında konunun uzmanları bulunduğu gibi, alfabe ile dil arasındaki farkı dahi bilmeyen sadece ideolojik şartlanmışlıkla meseleye dâhil olanlar da bulunmaktadır fakat konunun uzmanı olarak tanımlanabilecek bazı kişiler de yine aşırı ideolojik bir yaklaşım sebebiyle psikolojideki “öğrenilmiş çaresizlik sendromu”na benzer bir şekilde “öğrenilmiş düşünme kalıbı” ile izah edilebilecek tarzda düşünmektedir.

* Bu makale, 26-27 Nisan 2016 tarihinde Kırıkkale Üniversitesinde düzenlenmiş olan “Bütün Yönleriyle Osmanlıca ve Mirası Uluslararası Sempozyumu”nda sunulan bildirinin düzenlenmiş biçimidir.

1 Ayrıntı ve tartışmalar için bk. Karadoğan 2015: 75-80.

Acaba “Arap alfabesi” konunun uzmanı olan veya olmayanlar tarafından neden bu kadar çok tartışılmaktadır? Öncelikle sosyal bilimler, sosyal alanla ilgili olduğu için bu alanda çalışanlar ya da amatör olarak ilgilenenler, farkında olmadan kolaylıkla politize olarak meseleye ideolojik açıdan yaklaşabilmektedir. Alfabe konusu ise nesnel yaklaşımı zorlaştıran bir mahiyete sahiptir çünkü alfabeler dillerin yazımında kullanılsa da çok kuvvetli bir dil dışı duygu değeri taşır. Tarih boyunca alfabe ile din arasında da kuvvetli bir ilişki olmuştur. Milletler dinlerini veya kültür çevrelerini değiştirdiklerinde söz konusu dinin kutsal metinlerinin yazılı olduğu alfabeleri kullanmaya başlamışlardır. Hatta köken itibarıyla bağlı buldukları dil grubunda yaygın olarak kullanılan alfabeleri değil din veya mezhep bakımından bağlı oldukları grubun alfabesinin kullanıldığı örnekler de vardır (Ş. Tekin: 2001, 132). Dolayısıyla milletlerin alfabe tercihinde; mensup olunan din veya mezhep, etnik mensubiyetten daha belirleyici olmaktadır. Bu durumun örnekleri, Türk tarihinden de rahatlıkla takip edilebilir. Burada tipik bir örnek olarak Anadolu’da yaşamış olan Karamanlı Türklerinden bahsedilebilir. Bunlar Türkçe konuşup yazmalarına rağmen bölgede yaygın olarak kullanılan Arap alfabesini değil, Ortodoks olmaları dolayısıyla Grek alfabesini kullanmışlardır.

Türkçenin yazımında kullanılan Arap alfabesiyle ilgili iki önemli olumsuz eleştiri bulunmaktadır. Bunlardan birincisinde; yakın dönemlere kadar Türkler arasında okuryazarlığın yaygınlaşmaması, Arap alfabesinin zorluğu veya yetersizliğine bağlanmaktadır. Bu görüş amatörlerin yanı sıra uzman dil bilimci veya Türkologlar tarafından da dile getirilmektedir.²

Acaba okuryazarlığın yaygınlaşmasında veya yaygınlaşmamasında, kullanılan alfabenin bir etkisi var mıdır? Dünyada farklı alfabelerin kullanıldığı ülkelerin okuryazarlık oranlarına bakıldığında bu sorunun cevabı kolaylıkla bulunabilir.³

2 Mesela konuyla ilgili bir çalışmada “Arap alfabesinin, Türkçenin ünlü kadrosunu yansıtmaması yüzünden Türk topluluklarında okuma yazma oranları yüzyıllar boyunca hep düşük kalmıştır” (Şirin User 2006: 101) biçiminde bir hüküm verilmiştir. Acaba Türkçe için Arap alfabesinin kullanıldığı dönemlerde insanlar “bu alfabe nasıl olsa Türkçeye uygun değil, en iyisi biz hiç okuma yazma öğrenmeyelim” diye mi düşünüyorlardı, yoksa okuma yazma öğrenmek istemelerine rağmen alfabenin zorluğu dolayısıyla öğrenemiyorlardı ya da bu hüküm, günümüzde veya tarihte Çin yazısını kullanan insanların Türklere göre daha zeki oldukları gibi bir yoruma sebep olabilir mi?

3 Okuryazarlık oranıyla ilgili bilgiler, Birleşmiş Milletlerin 2013’te yayınladığı “İnsanî Gelişmişlik Raporu”ndan alınmıştır.

ARAP ALFABESİ	
Katar	96,3
Kuveyt	93,9
Ürdün	92,6
Bahreyn	91,9
BAE	90
Lübnan	89,6
Libya	89,2
Suudi Arabistan	86,6
İran	85
Suriye	83,4
Tunus	77,6
Cezayir	72,6
Mısır	72
Fas	56

ÇİN ALFABESİ VE TÜREVLERİ	
Çin	94,3
Japonya ⁴	99
Güney Kore ⁵	98,1

GREK ALFABESİ	
Yunanistan	97,2

LATİN ALFABESİ	
Danimarka	99,4
İtalya	98,9
İspanya	97,7
Türkiye	90,8
Togo	57,1
Haiti	48,7
Benin	42,4
Sierra Leone	42,1
Gine	41
Mali	31
Nijer	28,7
Burkina Faso	28,7

KİRİL ALFABESİ	
Rusya	99,6
Ukrayna	99,7
Moğolistan	97,4

ERMENİ ALFABESİ	
Ermenistan	99,6

LATİN / ARAP	
Çad	34,5

Yukarıdaki tablolara bakıldığında herhangi bir alfabeyi kullanan ülkeler arasında okuryazarlık oranı çok yüksek olan da çok düşük olan da vardır. Hatta fonetik esaslı olmadığı için öğrenimi ve kullanımını nispeten zor olan Çin alfabesi ve türevlerinin kullanıldığı ülkelerde bile okuma yazma oranının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Bu yüzden ülkelerdeki okuryazarlık oranının kullanılan alfabe ile ilgisinin olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Tablolardan refah seviyesi yüksek olan ülkelerde okuryazarlık oranının da yüksek olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Okuma yazma okulda öğrenildiğine göre, bir ülkede refah seviyesi ile doğru orantılı olarak okullaşma ne kadar yüksek ise okuryazarlık oranı da o kadar yüksektir. Düz mantıkla düşünüldüğünde okul çağındaki bir çocuk; okula gönderilirse okuma yazma öğrenir, gönderilmezse öğrenemez. O ülkede hangi alfabenin kullanıldığı,

4 Bu bilgi Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı verilerinden alınmıştır.

5 Bu bilgi Türkiye Cumhuriyeti Seul Büyükelçiliği verilerinden alınmıştır.

çocuğun okuma yazma öğrenip öğrenmemesini etkilemez. Sonuçta toplumlardaki okuryazarlık oranının, kesinlikle ve tamamen dil dışı etkenler (okullaşma) tarafından belirlendiğini söylemek mümkündür.

Türkçenin yazımında kullanılan Arap alfabesine getirilen bir başka olumsuz eleştiri de bu alfabenin Türkçenin ses yapısına uygun olmadığı, özellikle de ünlü sistemini iyi yansıtmadığı yönündedir. Hatta bazı harflerin birden fazla sesi kodlamasının da bir başka eksiklik olduğu düşünülmektedir. Bu yüzden de tarihî dönemlerde bu alfabeyle yazılmış Türkçe metinlerin günümüzde doğru seslendirilmesinde sorunlar yaşandığı söylenmektedir. Tahmin edilebileceği gibi bu eleştiri, dil bilimci veya Türkologlar tarafından dile getirilmektedir.⁶ Bu tür çalışmalarda eleştiriler, bir alfabenin kullanıldığı dildeki bütün sesleri göstermesi gerektiği gibi bir ön kabule dayanmaktadır.⁷ Hâlbuki tarihî dönemlerde dildeki en ufak fonetik ayrıntıyı gösteren bir alfabe, sanılan aksine, yazının yaygınlaşmasına olumsuz etki eder. Modern zamanlarda ölçünlü dil, kitle iletişim araçları ve okullar sayesinde geniş kitlelerce tanınır; bu sayede ölçünlü dildeki bütün seslerin (fonem) alfabede karşılığının bulunması herhangi bir sıkıntı yaratmaz fakat tarihî dönemlerde, modern zamanlardaki gibi bir ölçünlü dilden bahsetmek mümkün olmadığı için aynı dilin kullanıldığı coğrafyada birçok alt ses birim (alofon) bulunabilir. Bu alt ses birimlerin yazıda gösterilmesi okuryazarlığın ve yazının yaygınlaşmasını olumsuz yönde etkiler. Şöyle ki mesela 16. yüzyılda *düğün* ve *düğün* biçiminde iki değişkesi bulunan bir kelimedeki *g/ğ* sesleri her durumda *kef* harfi ile yazılırdı. Böylece *g*'li değişkeyi kullananlar *kef* harfini *g* olarak, *ğ*'li değişkeyi kullananlar ise aynı harfi *ğ* olarak okuyordu. Bu şekilde konuşmadaki ufak farklılıklar yazıda gizlenmiş oluyordu.

Arap harfli Türkçe metinlerin okunmasında gerçekten de sorunlar yaşanmakta mıdır? Öncelikle şunu belirtmek gerekir: Bir tarihî metin, “metni anlamak için” veya “metnin üzerinde dil incelemesi yapmak için” okunabilir. Arap harfli metinleri; metni anlamak için okuyan biri, eğer dönemin diline hâkimse ciddi zorluklar çekmeden metni anlayabilir. Dönemin diline hâkim olunmadığı takdirde zaten hangi alfabenin kullanıldığının hiçbir önemi yoktur, transkribe edilmiş metinlerde bile anlama sorunları yaşanabilir.

6 Örnek olarak bk. Levend 1953, Ergin 1954, Korkmaz 1991, Korkmaz 1998, Korkmaz 2009, Altun 2004, Şirin-User 2006.

7 Johanson; Türk yazı dilleri üzerine yaptığı çalışmasında, Arap alfabesinin Türkçenin yazımında yetersiz kaldığı yönündeki görüşlerden bahsederken bir alfabenin dildeki bütün sesleri göstermesinin gerekmediğini, Çağatay yazı dilinin yaygınlaşmasında Arap alfabesindeki bazı harflerin ses değerlerinin esnek olmasının da etkili olduğunu söylemektedir (Johanson 2007).

Arap harfli Türkçe metinler üzerinde yapı bilgisi, sözdizimi ve anlam bilimi alanlarında çalışma yapacak olan bir araştırmacı için de yine ciddi bir sorun çıkmayacaktır fakat bu alfabeyle yazılmış metinler üzerinde ses bilgisi veya ses bilimi alanında çalışma yapacak olanlar çeşitli zorluklar ve sorunlar yaşayacaktır. Mesela Türkçenin 9 ünlüsünü karşılamak için 4 harf kullanılmıştır. Bu yüzden de az sayıdaki bazı kelimelerde *o/u* veya *ö/ü* ünlülerini birbirinden ayırmak zordur. Ayrıca bazı kelimelerde *kef* harfinin *k/g/ğ* seslerinden hangisini karşıladığını anlama noktasında da sıkıntılar yaşanabilir.

Arap harfli Türkçe metinlerin seslendirilmesindeki bu tür sorunlara yaklaşım tarzı aslında çok ciddi bir mantık hatası barındırmaktadır. Öncelikle “bir alfabe ne için kullanılır?” sorusunun cevabını düşünmek gerekir. Bir alfabenin görevi, “kendi döneminde” konuşulan dili doğru bir şekilde kodlamak ve yine “kendi döneminde” doğru bir şekilde seslendirilmesine imkân vermektir. Hâlbuki yukarıda bahsedilen sorunlara bakıldığında bir alfabeden, amacı ve görevi dışında şeyler beklenmektedir. Mesela 15. yüzyılda yazılmış bir metnin, 21. yüzyıldaki bir ses bilimciye sağlam malzeme sunması istenmektedir. Hâlbuki alfabelerin, 5-6 asır sonra yaşayacak olan bir ses bilimciye sağlam malzeme sunmak gibi bir görevi yoktur. Muhtemelen dünya yazı tarihinde böyle bir yazı sistemi hiç var olmamıştır.

Bu meseleye birkaç somut örnek üzerinden bakabiliriz: Mesela 15. veya 16. yüzyılda *يوقارى* biçiminde yazılan bir kelimenin *yukarı* mı yoksa *yokarı* mı okunması gerektiği konusunda kesin bir hüküm vermek zordur. Arap harfli Türkçe metinlerde hem *o* hem de *u* ünlüsü için *vav* harfi kullanılmıştır. Öncelikle bu gibi kelimelerin sayısının çok az olduğunu söylemek lazım fakat en önemlisi buradaki sorun, eserin yazımından asırlar sonra ortaya çıkmış olan bir sorundur. Eserin yazıldığı dönemde bahsedilen kelimenin *yukarı* mı yoksa *yokarı* mı okunması gerektiği noktasında hiçbir sorun yaşanmıyordu çünkü insanlar bu kelimeyi o dönemde günlük konuşma dilinde nasıl telaffuz ediyorsa metni okurken de o şekilde okuyorlardı. Hatta bu kelime *yokarı* değişkesinin kullanıldığı bir bölgede yazılan metin *yokarı* biçiminde, *yukarı* değişkesinin kullanıldığı bir bölgede ise *yukarı* biçiminde okunuyordu. Dolayısıyla bugün için bazı Türkologlarca eksiklik olarak görülen bu durum, aslında o dönem için bir kolaylıktı. Ancak günümüzdeki bir Türkolog metnin yazımından asırlar sonra doğmuştur ve o kelimenin *yukarı* ve *yokarı* biçiminde iki değişkesinin olduğunu bilmektedir, elinde 16. yüzyıla ait bir ses kaydı bulunmadığı için de kelimenin nasıl okunması gerektiği konusunda sorun yaşamaktadır. Bunun sonucunda da 20. veya 21. yüzyılda ortaya çıkan bir sorun için, 16. yüzyılda kullanılmış bir alfabe ve

imla sistemi suçlanarak anakronizme dayalı bir hataya düşülmektedir. Bugün bizim alfabe ve imla tercihinde 5 asır sonrasındaki ses bilimcilerin ne gibi sorunlar yaşayacağını düşünmüyor olmamız ne kadar tabii ise 15. veya 16. yüzyılda bu yazıyı kullananların tavrı da o kadar tabiidir.

Aslında hangi alfabe veya yazı sistemiyle yazılmış olursa olsun herhangi bir tarihî metin, ses bilimcilere sağlam malzeme sunamaz. Mesela bugün için 15. yüzyılda Latin alfabesiyle yazılmış Almanca, Fransızca veya İngilizce bir metindeki bütün kelimelerin 15. yüzyıldaki telaffuzlarını doğru biçimde tespit etme imkânı yoktur çünkü aynı alfabe ve imla sistemini uzun süre kullanan dillerde zaman içerisinde bazı seslerde ve kelimelerin telaffuzunda çeşitli sebeplerle değişimler olabilir fakat imla ve alfabe sistemi değişmediği için bu değişiklikler yazıya aksetmez. Dolayısıyla da bir tarihî metindeki bazı kelimelerdeki bazı harflerin tam olarak hangi sesi kodladığını anlamak mümkün olmaz. Üstelik bu tür problemler; Latin alfabesiyle yazılmış metinlerde, Arap alfabesiyle yazılmış metinlerden daha az değildir.

Latin Alfabesinin kullanıldığı Almanca, Fransızca veya İngilizcede kullanılan imlanın pratik olmaması sebebiyle bugün bile seslerle harfler arasında da “bire bir eş değerlik” bulunmamaktadır. Şöyle ki bir harf farklı kelimelerde farklı sesleri kodlayabilmektedir ya da bir ses farklı kelimelerde farklı harflerle kodlanabilmektedir. Mesela İngilizcenin yazımında kullanılan alfabe-deki *I/i* veya *A/a* harfleri, kullanıldıkları kelimelere göre beş farklı ses veya ses grubunu kodlayabilmektedir:

I/i harfi

Harf	Ses	Ses tanımı	Örnek	Telaffuz
I/i	i	i ünlüsü	fış	fiş
I/i	ı y	ı-i arası bir ünlü ve devamında y ünsüzü	ıll	ı yl
I/i	ó	o-ö arası ünlü	gırl	górl
I/i	ö	ö ünlüsü	bırd	börd, bö'd
I/i	ay	a ünlüsü ve devamında y ünsüzü	ıce	ays

A/a harfi

Harf	Ses	Ses tanımı	Örnek	Telaffuz
A/a	a	a ünlüsü	are	ar, a'
A/a	ä	a-e arası bir ünlü	add	äd
A/a	ı	ı ünlüsü	England	iñglınd

A/a	ô	a-o arası, o'ya daha yakın bir ünlü	all	ôl
A/a	ey	e ünlüsü ve devamında y ünsüzü	age	eyc

Bu durumun yanı sıra bir ses, farklı kelimelerde farklı harflerle kodlanabilmektedir. Mesela İngiliz yazı sisteminde “s” ünsüzü bazı kelimelerde *s* harfi ile bazı kelimelerde ise *c* harfi ile kodlanmaktadır. Mesela *ensor* (s.e.n.s.i.r) kelimesindeki birinci “s” ünsüzü *c* harfi ile, ikinci “s” ünsüzü *s* harfi ile kodlanmıştır. Sonuç itibarıyla Latin alfabesinin kullanıldığı birçok yazı sisteminde harflerle sesler arasında birebir eş değerlik bulunmamaktadır.

Söz konusu yazı sistemlerinde tek bir sesin kodlanması için birden fazla, hatta bazen dört beş tane harf kullanılabilir. Bu durum hem seslerle harfler arasında birebir eş değerlik bulunmamasından hem de zaman içerisinde kelimenin telaffuzunda oluşan değişimin yazıya aksettirilmemesinden kaynaklanmaktadır. Mesela ünlü Alman düşünürü Nietzsche'nin adının Almanca'daki orijinal yazılışına bakıldığında bir sesin beş harfin bir araya gelmesiyle kodlandığı görülür:

Harfler	n	ie	tzsch	e
Sesler	n	i	ç	ä

Almanca, İngilizce veya Fransızca gibi dillerin yazımında kullanılan alfabe ve imla sistemlerinin çok pratik olmaması sebebiyle Arap harfli Türkçe metinlerin okunmasında karşılaşılan sorunların benzerleri bu dillerle yazılmış metinlerde de görülür. 15. yüzyılda Almanca, İngilizce veya Fransızca ile yazılmış bir metindeki bütün kelimelerin bir ses bilimciye sağlam malzeme sunabilecek biçimde okunması mümkün değildir. Hatta günümüzde bile kelimelerin yazımında ve okunmasında sorunlar yaşanmaktadır. Mesela iyi eğitilmiş bir İngilizce kullanıcısı bile ilk defa duyduğu bir kelimenin yazımında sorunlar yaşayabilir. Benzer şekilde telaffuzunu bilmediği bir kelimeyi ilk defa yazıda gördüğünde de nasıl okuması gerektiği konusunda tereddütler yaşar. Arap harfli Türkçe metinlerde görülen sorunların belki de daha fazlası, Batı dillerinin yazımında günümüzde bile görülmektedir.

Bütün bunların sonucunda şunlar söylenebilir:

1. Osmanlı Dönemi'nde okuryazarlığın yaygınlaşmamasında Arap harflerinin hiçbir rolü yoktur. Ülkelerdeki okuryazarlık oranında, kullanılan alfabeler değil, okullaşma oranı etkilidir.

2. Arap alfabesinin, Türkçenin ses yapısına uygun olmadığı iddiasının bilimsel hiçbir dayanağı yoktur. Konuya hâkim olmayanlar tarafından ideolojik saiklerle ortaya atılan bu görüş, aslında okuryazarlığın yaygınlaşmasına katkı sağlamış olan durumları bile eksiklik olarak değerlendirmektedir.

Kaynaklar

- ALTUN, Mustafa (2004), “Alfabe Değişiminin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Cumhuriyetimizin 81. Yılına Armağan*, (Editör: Enis Şahin), Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürlüğü, Adapazarı: 57-63.
- ARAT, Reşit R. (1999), *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAYRAM, Mikâil (2000), “Anadolu’da Te’lif Edilen İlk Türkçe Eser Meselesi”, *Erdem*, 36: 899-905.
- CANPOLAT, Mustafa (1968), “Behcetü’l-Hadâik’in Dili Üzerine”, *TDAY Belleten*, 1967: 165-175.
- ERGİN, Muharrem (1954), “Türkçeye En Uygun Alfabe”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 30: 309-311.
- ERTAYLAN, İsmail Hikmet (1949), “VII. h./XIII m. Asra Ait Çok Değerli Bir Türk Dili Yadigârı. Behcetül-Hadâik fi Mev’izeti’l-Halâik”, *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, III: 275-277.
- JOHANSON, Lars (çev. M. Uğurlu) (2007), “Türk Yazı Dillerinin ve Yazı Sistemlerinin Geçerliliğine Dair”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, 2003 / I: 89-98.
- KARADOĞAN, Ahmet (2015), *Eski Oğuz Yazı Dilinin Kuruluşu*, Ankara: Murat Kitabevi.
- KOÇ, Mustafa (2011), “Anadolu’da İlk Türkçe Te’lif Eser”, *Bilig*, 57: 159-174.
- KORKMAZ, Zeynep (1991), “Türk Dili ve Arap Alfabesi”, *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, Ankara: 11-20.
- _____ (1998), “Arap Alfabesi ve Türk Dili”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 561: 183-191.
- _____ (2009), “Alfabe Devriminin Türk Toplumunu Üzerindeki Sosyal ve Kültürel Etkileri”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/3: 1469-1480.
- LEVEND, Ağâh Sırrı (1953), “Arap Alfabesi Türkçeye Niçin Uymaz”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 27: 115-118.
- ŞİRİN USER, Hatice (2006), *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Human Development Report 2013, The Rise of the South: Human Progress in a Diverse World, http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/14/hdr2013_en_complete.pdf (03.03.2016)